

על ספרי ילדים שעיקרם תצלומים

מאת לאה חובב

א. בין תצלום לאיור

התצלום המלווה את הטקסט בספרי ילדים הוא המחשה ריאליסטית כמעט "אובייקטיבית" לכתוב, שלא כאיור מעשה ידי האומן, המלווה את הטקסט ונותן לו פירוש "סובייקטיבי", ולא תמיד ממחישו בדרך ריאליסטית. כי המאייר מאיר בציורו זווית אחת שבדברי הכתוב, כפי שהוא מבין אותו, וכך מעביר את הפירוש לקורא הצעיר, ואילו הצלם האומן מנציח סיטואציה נתונה כפי שהיא מתגלה לפניו, וככל שהוא רגיש יותר, יבחר את זווית הצילום והראייה המביעה בדייקנות יתר ובעושר רב יותר את הסיפור שמאחורי התמונה.

וכאן ההבדל העיקרי: "איור", אילוסטרציה, הוא "ציור או עיטור גראפי הבאים להאיר ולהוסיף הסבר לטקסט שבספר" (אבן שושן). הגדרה זו מגבילה את עצמאותו, של האיור ושל המאייר, ותוחמת את יצירתו במסגרת הכתוב. כנגד זה, יכול צלם אומן ליצור את הסיפור באמצעות סידרת תמונות **שהוא** בוחר לצלם, ורק לאחר מכן יבוא המספר וילביש את העלילה במלים המלוות את התמונות המצולמות. במקרה זה, אם הסופר והצלם עשו עבודה רגישה ואומנותית, לא ידע הקורא מי הוא המקור, הצלם או הסופר.

סדרת ספרים מסוג זה נתנו לנו בשנות החמישים הצלמת אנה ריבקין-בריק והסופרת אסטרד לינדגרו, בתרגומה של לאה גולדברג, שאף היא חיברה ספרים עם צילומים של אנה ריבקין-בריק.²

1. נוריקרסאן הילדה מיפן, ספרית פועלים, 1957; סיאה הילדה מאפריקה, 1959; לילבס ילדת הקרקס, 1961; נואי הילדה מתילנד, 1967; דירק הילד מהולנד, 1970. אלה קרי הילדה מלפלנד, אלי ינס, 1954.

2. "מלכת שבא הקטנה", הוצאת ספרי צבר, 1956; "הרפתקה במדבר", הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשכ"ו.

ספרים דומים המעמידים עמוד צילום כנגד טקסט מצויים לרוב, חלקם מיועדים לגיל הרך התופש את המוחש יותר מן המופשט, והזקוק ללימוד המציאות באמצעות הצגתה לעיני הילד המתבונן בספר, ובאחרים הכתוב מפורט יותר ומורכב, והם מתאימים לכיתות הבינוניות... בספרים לגיל הרך חייב הטקסט להיות נאמן לתמונה, שכן הילד הקטן דורש התאמה מוחלטת והסבר מדויק למה שרואות עיניו. עתה יצאו בהוצאת "מסדה" שני ספרים חדשים שבהם תצלומים אומנותיים, האחד בצבעים והשני בשחור-לבן. הראשון לגיל מבוגר יותר והשני לגיל הרך. ההתאמה לגיל נובעת הן מצד הנושא, הן בגלל טיבו של הטקסט, והן בגלל הצמידות שבין הטקסט לתמונה. הספר הראשון, "זוארה בראס-מוחמד", נכתב על-ידי תקוה שריג, לצילומיו של שבתאי לוי (שבז), והשני — "יורם והגור הקטן", נכתב על ידי מיכל סנונית, עם תצלומיו של מיכה בר-עם. כותרות הספרים כבר מעידות על ההבדל ביניהם. המושג "זוארה" (או כפי שנוהגים לכנותו "זיאה"), אינו ידוע בדרך כלל לקורא, כי זו מלה בערבית. רק כאשר יתחיל הקורא לעיין בספר או יסתכל במילון למונחים שבסופו, יבין את משמעותו. ואילו שמו של הספר השני קרוב וברור אף לילד הקטן.

ב. יורם והגור הקטן⁴

סדרת התצלומים בספר "יורם והגור הקטן" מספרת לנו סיפור שלם. הצלם לא הסתפק בתמונה אחת כדי להעמידה מול טקסט שימלא אחריה ויסביר אותה לילד, אלא הלך בשיטת הסרט הנע, ונתן לנו מספר תמונות עוקבות המציגות תהליך כרצף של זמן, פעולה בהתרחשותה, ולא מצב סטטי⁵. בדרך זו כבר "זורמת" העלילה בתצלומים, והם עשירים יותר מן הטקסט המלווה אותם בצמצום, ולא תמיד בהקבלה מלאה.

הטקסט הקצר מודפס בעמוד הימני, בפינה הימנית למעלה, ואילו התמונות משתרעות על פני שני עמודים, ותופשות את השטח העיקרי של העמוד. כגון: הסיפור פותח בשלוש תמונות של יורם המתלבש, כל תמונה מציגה שלב נוסף במהלך לבישת החולצה, ואילו הטקסט אומר בקצרה: "בוקר אחד קם יורם, התלבש" ובעמוד הבא המשך: "ויצא אל החצר". אך שלוש התמונות הממחישות יציאה זו כבר מגלות לנו פרט מרכזי נוסף שאיננו בטקסט: תמונה א' — גור כלבים

3. כגון: "זה אני, דור", חוה ורבה, עם עובד, תשכ"ז; "לילך מקבוצת אילנות", צילם: פטר מרום, כתב: נתן יונתן, ספריית פועלים, 1963; "אלינה היא אילנה", מירה מאיר, צילמה: יעל רוזן, ספריית פועלים, 1977, ועוד רבים.

4. מיכל סנונית, "יורם והגור הקטן", צילם: מיכה בר-עם, מסדה, 1981.

5. ראה על נושא קרוב: "האיור כרצף-זמן", יוסף שורץ, מעגלי-קריאה 2, אביב תשל"ז, 1977, עמ' 51—79.

על מדרגות הבית. תמונה ב' — פגישת יורם והגור. תמונה ג' — רגלי יורם המתקרר בות אל הגור.

דוגמא זו מראה שהתצלומים קדמו לטקסט, הם מפורטים יותר ממנו ומספרים את הסיפור בדרך עצמאית. הסיפור המילולי אינו מדביק את קצב העלילה שבתמונות אלא מפגר אחריו.

רגישותו של הצלם מיכה ברעם מתבטאת גם בזווית הצילום ובהדגשת הרגש של אהבת בעלי-חיים. הוא תפש את החיבוק, הליטוף, החיוך האוהב של הילד המחזיק בגור שמצא בהפתעה. התמונות שבהן מומחש טיפולו בגור והאכלתו, מדברות בעד עצמן, והמלים הנלוות אליהן מתקשות למצות את הרגש. "הביא יורם חלב לכלבלב" — ליד תמונת הילד השוכב על הדשא, ידו מלטפת את הגור המלקלק חלב, והוא מביט בו באהבה. על ידי כך נעשה העיון בתמונות עשיר יותר, והילד שיאזין לטקסט בלבד יימצא נפסד.

העלילה בספר היא מציאותית: שמחת הילד המוצא גור כלבים על סף ביתו, מטפל בו, משתעשע עמו ומטפח לעצמו חלום הנראה כמתגשם — גידולו של כלבלב בבית. לפתע חלה תפנית, עם בואה של הכלבה-האם ואחריה בעלת הכלבים, "אשה עם מגבעת, וסל בידה". כדי לא להסיט את תשומת-לב הילד מן העיקר, ובמיוחד כדי ליצור הרגשת ריחוק וזרות אל האשה הזרה הבאה להפריע לאושרו של יורם, בולטת העובדה שצילומי האשה אינם מגלים את פניה; המגבעת הרחבה מסתירה אותן במכוון ברוב התמונות. עובדה זו מצביעה על רגישותו הפסיכולוגית של הצלם, המביע בכך את אי רצונו של הילד הגיבור — ועמו הילד המאזין — לראות את בעלת הגור, לפגוש בה ולהכירה פנים אל פנים. במקום זה כותבת מיכל סנונית ברגישות רבה על שמחת הפגישה שבין הגור לאמו, שמחה העומדת בסתירה ובניגוד לאכזבתו של הילד. הסיפור מסתיים בהאפי-אנד הרצוי לילד הקטן, בו מבטיחה האשה השכנה ליורם למסור לו את הגור לכשיגדל. כאן לומד הילד בעקיפין על הזדקקותו של הגור לאמו, וצער הפרידה ממנו מלווה הבנה וציפייה לשוב. צמצומו של הטקסט משאיר לילד המתבונן בתמונות מקום לדמיון "ולספר" סיפורים נוספים לפי מראה עיניו. עם זאת מסתבר, שחלק הארי בספר הוא של הצלם.

נושאו הריאליסטי של הסיפור המעוגן בעולמו הקרוב של הילד הקטן, התמונות הגדולות והחדות המספרות את המעשה והטקסט הקצר הנלווה אליהן, נותנים בידי הילד הרך אמצעי אומנותי להזדהות עם אהבת בעלי-חיים, תוך המחשה ויזואלית מלאה רגש.

ג. זוארה בראס-מוחמד⁶

אף ספר זה, כקודמו, מעוטר בתצלומים הממחישים את הכתוב. צבעוניותם מוסיפה

6. תקוה שריג, צילם: שבתאי לוי (שבו), מסדה 1981.

לספר גוונים חיים וממדים ריאליסטיים, המביאים את הנושא הנדון להמחשה חיה ורעננה.

נושאו של הספר הוא הווי חיי הבדווים במדבר סיני הדרומי, ובמיוחד העלייה לרגל למקום קדוש – "הזוארה", כדי להתפלל על שלום יקיריהם ורפואתם. מטרת הספר היא לימודית-דידאקטית. תקוה שריג אומרת בדברי הפתיחה שאת סיפורי הבדווים שמעה מפי הצלם שבתאי לוי, וכך למדה "להבין את המדבר". לימוד זה היא מעבירה לקוראיה בדרך של סיפור על חיי משפחה בדווית אחת העולה לרגל לראס-מוחמד שבדרום סיני. הסיפור משולב בקטעי אינפורמציה, הקניית מושגים ותרגומם, תיאור מקומות והווי, מנהגים ואמונות המעלים לפני הקורא את עולמם האכזוטי של הבדווים. הצורך ללמד את הקורא מושגים רבים בלתי ידועים לו, יוצר הפסקות לצורך מתן הסבר, וקוטע מדי פעם את העלילה. הנה קטע טיפוסי (עמ' 27):

אשתו השנייה של סילמי, עטירה, שופתת קפה למשקה לאחר הסעודה. קודם כל היא קולה את גרעיני הקפה הטריים ב"מחמס", מחבת פח עבה, מיוחדת לדבר. אחר כך היא כותשת אותם בעלי, בתוך המכתש, הנקרא בפיה "הון". ועכשו, עד שירתה הקפה, נשוב ונראה מה שמע בקדרה. האם התרכך כבר האורז? וה"ליבה", האם היא כבר אפויה? הליבה היא מין לחם-מדבר שהבדווים מכינים להם. (ההדגשות הן משלי, ל.ח.)

בעמודים הנלווים לטקסט זה מצויות שתי תמונות, שאינן ממחישות בדיוק את המסופר. שפע הכלים שבתמונה בעמוד 26 דורש הסבר נוסף, או שמא מחייב תמונה אחרת, יותר ספציפית. כך גם בעמודים 28–29, שבהם תמונות של ילדים ומש-חקיהם – תמונות נפלאות כשלעצמן! – אך הקורא מבקש לראות כיצד אופה הבדווי את לחמו, דבר שעליו מספרת המחברת. אי התאמה זו שבין התמונות והמסופר מצוייה פעמים נוספות (עמ' 32, 39).

ברור מכאן, שהטקסט חובר וצורף לסדרת תמונות שהביא שבתאי לוי ממדבר סיני, והן ממחישות את חיי הבדווים, אך לא דוקא את הסיפור שצורף להן. המגמה הלימודית בולטת, והתמונות משרתות מגמה זו, ולא באופן ישיר את הסיפור.

יש לציין את מרכזיותו של ערך כבוד האב שביצירה. עלייה לרגל זו היא לשם תפילתה על בריאותו של האב הישיש בן המאה, שכל המשפחה חרדה לשלומו; אך הסיפור מציאותי ואינו מפרנס את הקורא באשליות: הזקן נפטר עם הגיעם לראס-מוחמד...

7. ראוי להזכיר את ספרו של יונתן בן-ישראל, "אנשים במדבר", המלווה בצילומים של ארוין פרקש (בשחור-לבן), הוצאת "עמיחי", תל-אביב 1962, אף הוא עוסק בחיי הבדווים במדבר ומטרתו לימודית, ואף הוא מתמקד בחיי משפחה אחת, אך התמונות מותאמות יותר לסיפור.

בספר זה, המיועד לילדים בני שמונה-תשע ומעלה, הטקסט ארוך יותר ועודף על התמונות. המספרות משלבת בו סיפורי מעשיות הרווחים בפי הבדווים, מעשי נסים שונים (עמ' 36—37) הקשורים בקברות שיח'ים קדושים. גם נימה אנושית מתגנבת לסיפור, על בני הזוג הצעירים חשוכי הבנים, ועל הנערה הרועה המתעצבת על העז המיועדת לזבח. התמונות והסיפור מעלים את הווי הבדווים בצורה אנושית וחייה, אם כי מותירה הרבה סימני שאלה ותמיהות אצל הילד הישראלי הרחוק מהווי זה.

סגנונה של תקווה שריג יוצר איפוק ושלווה התואמים את שלוות הבדווי במדבר. תורמים לכך המשפטים הקצרים, הנכתבים בטורים קצרים וקטועים במכוון. הנה תאור הזוג הצעיר (עמ' 22):

הם נגשים למצבה, עומדים דוממים	דומה אפילו שעיניהם דומעות
ופניהם עצובים.	הם מתפללים בלחש. מה מציק להם?

או תיאור הנחת המתנות בקבר שיח' מוסה (עמ' 19), הפותח במשפט ארוך, ואחריו משפטים קצרים הממחישים את הפעולות הנעשות בזו אחר זו.

הנשים בגנים, שולפות משמלותיהן שלל חפצים ונוצצים:	חרוז ענבר כתום, בודד,
קטע של שרשרת,	כפתורים צבעוניים,
מחרוזת חרוזי זכוכית כחולים,	פסות בד.

המילון למונחים המופיעים בספר (עמ' 53) מדגיש את המטרה הלימודית, ומהווה חזרה על המושגים שהוזכרו והוסברו במהלך הסיפור.

אין ספק, שספר זה בתמונותיו העשירות ובתיאור חיי הבדווים, שופך אור על פינה אכזוטית במדבר סיני, ומקרב את הילד הישראלי לשכניו הבדווים. התמונות הרבות המלוות את הספר תואמות את המטרה הדידאקטית, ומעלות לעיני הקורא עולם, שהמלים מתקשות לציירו.

ד. בין ספר תמונות למישנהו

שני הספרים שהוצגו לעיל מייצגים שני סוגים שונים שבספרי תמונות לילדים. ההבדל ביניהם מקורו הן במטרת הצלם והן במטרת מחבר הטקסט ובאיכותו לתמונות.

בספר תמונות לילדים, שבו הצלם מתכוון מראש לספר סיפור לילדים באמצעות העדשה, תהיה העלילה מגובשת יותר ואחידה. היא תתמקד סביב גיבורים מעטים, תתרכז במקום ותקצר בזמן. "שלוש אחדויות" אלו מאפשרות לצלם להיות נאמן לרצף הזמן, המובע באמצעות תמונות, המנציחות פרט אחר פרט ויוצרות עלילה רצופה המתמשכת בתוך זמן הנע קדימה. קשה לעמוד בתנאי זה כאשר עלילת הסיפור משתרעת על פני זמן ארוך ובמקומות רבים. הסיפור בתמונות המובע בדרך מרוכזת ודינאמית הוא עצמאי, והכתוב הנלווה אליו הוא מישני, שכן התמונות

"מספרות" את עצמן. הספר "יורם והגור הקטן" שצילם מיכה בר־עם, הוא דוגמא מאלפת לסוג זה.

ספר מסוג אחר יוצר כאשר הצלם התכוון לתעד הווי ודרך חיים של קבוצת אנשים גדולה. כאן לא מתמקד הצלם בעלילה אחת ספציפית, אלא באמתחתו יהיה אוסף של תמונות רבות, הממחישות חיים מגוונים, דמויות רבות ושברי עלילות שאינן מגובשות ואינן אחידות. תפקידו של המספר במקרה זה הוא לברור ולמייין מתוך התמונות את אלו היכולות להצטרף לסיפור עלילה אחד, סביב דמויות מעטות הקשורות זו בזו. מיקוד המסופר במשפחה ובמאורע מסויים מקרב את ההווי הרחוק אל הילד והקורא. מטבע הדברים, לא תיתכן התאמה מלאה בין הכתוב והתמונה, שכן, הצלם לא התכוון לכך מראש, ומחבר הסיפור לא היה לו אלא מה שמצא לפניו. אם מטרת המספר היא למסור חווייה ריגושית, ימעט לצרף תמונות שאינן תורמות לסיפור; ואם מטרתו היא דיזאקטית, ממילא לא תיווצר התאמה בין התמונות לעלילה, והוא יבנה את הסיפור וההסבר הלימודי על פי התמונות המצויות בידו. בכך ילך המספר בעקבות הצלם, וסיפורו יתעד הווי יותר מאשר יספר סיפור שיש בו עלילה עצמאית חייה וקולחת, בעלת אחדות פנימית. סיפרה של תקוה שריג, "זוארה בראס־מוחמד", הבנוי על פי תצלומיו של שבתאי לוי, הוא דוגמא לסוג השני.
